

Andrzej Bałandynowicz¹

**PREWENCJA W SYSTEMIE KONTROLI
PRZESTĘPCZOŚCI EKONOMICZNEJ**

**PREVENTION IN THE SYSTEM
OF CONTROL OF ECONOMIC CRIME**

Otrzymano: 3.07.2019 Zaakceptowano: 19.02.2020 Opublikowano: 17.03.2020

DOI: 10.5604/01.3001.0013.9028

Artykuł Oryginalny

Źródło finansowania – badania własne

Streszczenie

Aktualnie problematyce, jaką jest przestępczość gospodarcza, nie wystarczy tylko adaptacja różnych konstrukcji teoretycznych, wymagana jest również konfrontacja zróżnicowanych interpretacji tego zjawiska na przestrzeni dziejów i zmian polityczno-społecznych.

Zasadnicze kwestie wymagające badań to: a) przyczyny i sposoby ustanawiania przepisów, b) przyczyny i sposoby ich naruszania, c) zakres i pokrywające się obszary działalności organów wymiaru sprawiedliwości i organów kontroli. Istotą rzeczy w tych trzech kwestiach jest pytanie o uprawnienia – legitymację dla ustawodawcy, dla ludzi związanych z gospodarką i dla działań organów przymusu. W artykule przedstawiono rozważania dotyczące możliwości przeciwdziałania patologiom w administracji i biznesie, zwracając uwagę na podejście Brathwaite'a i Geisa, wskazano na prowadzenie nielegalnych i zorganizowanych działań oraz możliwości wykorzystania środków zapobiegawczych.

¹ Prof. zw. dr hab. Andrzej Bałandynowicz, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, autor do korespondencji: Andrzej Bałandynowicz: e-mail: balandynowicz@op.pl, ORCID: 0000-0003-1248-8069.

Słowa kluczowe: prewencja kryminalna, profilaktyka kreatywna, podejście proaktywne, kontrola społeczna

Abstract

Currently, in the issue of economic crime it is not enough to adapt various theoretical constructions, it is also required to confront different interpretations of this phenomenon throughout history and political and social changes.

Main issues requiring research include: a) reasons and ways of establishing regulations, b) reasons and ways of violating them, c) scope and overlapping areas of activity of judicial and control authorities. The essence of thing in these three issues is the question of entitlements – legal basis for the legislator, for people associated with the economy and for the activities of law enforcement bodies. The article presents considerations on the possibilities of preventing pathologies in administration and business. Paying attention to the approach of Brathwaite and Geis, the article points out the conduct of illegal and organized activities, and the possibility of using preventive measures.

Key words: criminal prevention. creative prevention, proactive approach, social control

Wprowadzenie

Nie ulega wątpliwości, że przestępstwa gospodarcze stały się bardzo poważnym problemem wymagającym podjęcia efektywnych przeciwdziałań. Pod wieloma względami nie posiadamy jednak wystarczającej wiedzy na temat przyczyn, skali i efektów wywołanych tego typu przestępstwami, a także na temat efektywności stosowanych środków zaradczych. Niezbędne jest podjęcie szerokich i niezależnych badań, które pozwoliłyby oszacować rangę tego problemu, a także dostarczyłyby danych dla stworzenia skutecznej polityki prewencyjnej.

Przestępstwa gospodarcze nie są niczym nowym. Działalność, która definiowana jest aktualnie jako przestępczość gospodarcza, została udokumentowana w zapisach historycznych. Organy legislacyjne i inne organy publiczne muszą poświęcić wiele uwagi problemowi prewencji i zwalczania

niu tego zjawiska. Głównym celem jest zagwarantowanie odpowiednich warunków dla nowoczesnej gospodarki, której w przeciwnym razie grozić będzie konkurencja stosujących nieuczciwe praktyki. Nie ma przesady w tym, że przez długi czas zagadnienia związane z przestępczością gospodarczą nie były zauważane w Europie Zachodniej. Dopiero w latach 70. XX wieku zjawisko przestępczości gospodarczej okazało się na tyle poważne, by stać się przedmiotem publicznej debaty. Spowodowane to zostało również tym, że przestępstwa gospodarcze ujawniły się jako dominujące dla polityki kryminalnej w wielu krajach uprzemysłowionych i dynamicznie rozwijających się.

Jakkolwiek brakuje nam dostatecznej wiedzy na temat skali przestępstw gospodarczych, to wydaje się, że liczba tych przestępstw staje się widoczna w świetle statystyk policyjnych i sygnałów medialnych. Częściowo proces ten jest związany ze wzrostem złożoności społeczeństw przemysłowych. Redukcja społecznej kontroli, spowodowana zwiększoną mobilnością i zurbanizowaniem społeczeństwa, sprzyja przestępstwom gospodarczym. Stanowią one realne zagrożenie zarówno dla sektora gospodarki, jak i dla fundamentalnego poczucia solidarności w społeczeństwie.

Mając na uwadze te zagrożenia, w latach 70. XX wieku rząd szwedzki stworzył specjalną komisję, której zadaniem było dostarczenie podstawowych informacji potrzebnych dla podjęcia efektywnych działań wymierzonych w przestępczość gospodarczą. Komisja ta wykonała powierzone zadania, dostarczyła organom rządowym trzydzieści raportów zawierających propozycje przeciwdziałania zjawisku. Zostały one użyte przy opracowaniu programu zwalczania przestępstw gospodarczych. Jednak podjęte działania, mimo wysiłków, dalekie są od doskonałości. Mając do czynienia z tak poważnym problemem, jakim jest przestępczość gospodarcza, oczywistym jest, że nie da się zastosować uniwersalnych rozwiązań, które mogłyby dać szybkie rezultaty. Tylko poprzez cierpliwość i stopniowo budowaną wiedzę i doświadczenie można oczekiwać poprawy. Problemy stwarzane przez przestępczość gospodarczą nie ograniczają się do jednej specyficznej gałęzi prawa. Cechą wyróżniającą przestępstwa gospodarcze jest to, że obejmują one bardzo szeroką sferę zarówno odpowiedzialności organizacyjnej, jak i regulacji prawnych. Oznacza to potrzebę współpracy pomiędzy różnymi organami i koordynacji według zaprojektowanej strategii. Bardzo istotne jest również, że nowo planowane systemy lub reformy ukierunkowane są nie tylko na eliminowanie potencjalnych nadużyć, ale także na rozbudowę działań kontrolnych.

1. Istota walki z przestępczością gospodarczą

Zwykle na tę kwestię odpowiada się, ukazując zakres zjawiska i skalę szkód, które powoduje. Twierdzi się, że szkody spowodowane przez przestępstwa gospodarcze są daleko bardziej poważne niż szkody wywołane działaniami przestępców. Najpoważniejsze efekty tych przestępstw są widoczne w sferze gospodarki. Zachwiana zostaje pewność obrotu ekonomicznego i obowiązywanie kodeksu etycznego, który leży u podstaw każdego wolnego społeczeństwa. Wszystkie państwa demokratyczne opierają się na prawie i systemach regulacji akceptowanych przez większość, ale i obowiązujących wszystkich. W przeważającej większości obywatele zgadzają się ze stosowaniem takich reguł. Przestrzeganie prawa jest zagwarantowane poprzez istnienie systemu kontroli i egzekucję systemu sankcji. Nie jest to jednak do końca prawda, w wielu przypadkach ludzie postępują zgodnie z normami prawnymi nawet wtedy, kiedy kontrola jest wadliwa, a system sankcji jest nieprzejrzysty, nie do końca stosowany. Takie dobrowolne akceptowanie prawa jest niezwykle ważne. Nawet nieznaczne zmiany w naturalnej ludzkiej uczciwości czy przyzwoitości mogą mieć bardzo poważne konsekwencje. Jednym z powodów przestrzegania prawa jest przekonanie, że prawo, regulacje i sankcje są rozsądne i zgodne z poczuciem sprawiedliwości. Odnosząc to do przestępstw gospodarczych, jest to poczucie życia w społeczeństwie opierającym się na solidarności. Więzy solidarności kształtują się we wzajemnym oddziaływaniu rozwoju ekonomicznego i wartości mających swe źródła w długiej, kulturalnej i społecznej tradycji. W znaczącym wymiarze taka solidarność może być utrzymywana tylko wtedy, gdy okazuje się racjonalna dla jednostek. Uczciwość, pomocność i użyteczność w postępowaniu muszą być nagradzane.

Rozpatrując przestępstwa tradycyjne, dużo uwagi poświęca się ich uwarunkowaniom społecznym, takim jak: pochodzenie, środowisko, sposób spędzania wolnego czasu. W tym kontekście naturalne są korelacje pomiędzy wskaźnikami przestępczości a zróżnicowanymi warunkami społecznymi. W przestępstwach gospodarczych korelacje tego typu odgrywają rolę drugorzędną. Wyróżnikiem nie jest tutaj sposobność popełniania przestępstwa, ale struktura regulacji prawnych i sprawność systemów kontrolnych. W stosunku do nadużyć finansowych możemy prześledzić, jak zmienia się ich struktura stosownie do rozwoju ekonomicznego, nowych

legislacji i zmian w działalności praktycznej organów publicznych. Oczywiście zakres nadużyć w różnych branżach gospodarki i grupach zawodowych jest bardzo zróżnicowany. Skupienie uwagi na prewencji wobec przestępstw gospodarczych pociąga za sobą zmiany w strukturze prawnej i w systemie administracyjnym. Kapitałną kwestią jest uniknięcie kazuistycznych regulacji, których stosowanie jest trudne do skontrolowania i wyegzekwowania. Szczegółowe regulacje powodują, że środki kontroli zostają przesunięte ze spraw znaczących na sprawy podrzędne.

Najważniejszymi komponentami przyszłej strategii działań przeciwko przestępstwom gospodarczym są środki prewencji, natomiast system sankcji karnych musi być poważnie zrewidowany. Kary muszą być ustanawiane i stosowane bardzo rozsądnie i ostrożnie. Nie oznacza to wcale, że nie ma tu miejsca na reformy. Zbyt wiele przestępstw gospodarczych pozostaje nie wykrytych, ponieważ w niektórych przedsięwzięciach gospodarczych nie można zindywidualizować odpowiedzialności za powzięte decyzje.

Oczywistym, że w wielu sprawach występują trudności związane z prowadzeniem śledztwa i przewodu sądowego, oraz że procedura karna jest nieefektywna. Takie formalno-proceduralne dysfunkcje powodują, że w wielu przypadkach nie można dowieść winy i skazać tych, którzy, obiektywnie biorąc, powinni być uznani za przestępców. Niedociągnięcia, o których mowa, muszą być wyeliminowane z systemu kontroli społecznej i zapobiegania przestępczości.

2. Przeciwdziałanie patologiom w administracji i biznesie

Przyjemniejszą stroną studiowania zagadnień przestępczości gospodarczej jest fakt prezentowania przez nie strony kryminologii, która stara się wyjaśnić mechanizmy powstawania tego typu zachowań oraz projektować środki zaradcze.

W taktyce stosowanej w odniesieniu do przestępstw popełnianych przez osoby prawne głównym problemem jest powstrzymanie się od prób zastosowania teorii i sposobów myślenia ważnych dla przestępstw tradycyjnych i przenoszenia ich na pole walki z przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne.

Jak twierdzą Brathwaite i Geis: „kiedy doświadczenie kryminologiczne mówi nam, że coś pod każdym względem jest prawdą w kontekście przestępstwa tradycyjnego, to możemy oczekiwać, że przeciwieństwo

tego będzie prawdą w wypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną”².

Sformułowali oni sześć podstawowych twierdzeń stanowiących fundament dla działań aparatu sprawiedliwości w ograniczaniu przestępczości gospodarczej³.

Twierdzenie 1.

W przypadku przestępstwa tradycyjnego fakt, że miało ono miejsce, jest fizycznie zauważalny, natomiast w sytuacji przestępstwa popełnionego przez osobę prawną, jego rezultat nie jest już tak widoczny.

Twierdzenie 2.

W chwili, gdy przestępstwo zostanie ujawnione, ujęcie podejrzanego będzie trudne w przypadku przestępstwa tradycyjnego, natomiast całkiem proste w przypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną.

Twierdzenie 3.

Jeżeli podejrzany zostanie aresztowany, udowodnienie winy jest bezproblemowe w sytuacji przestępstwa tradycyjnego, natomiast w wypadku przestępstwa popełnionego przez osobę prawną, zwykle będzie bardzo utrudnione.

Twierdzenie 4.

W sytuacji, gdy przestępca zostanie skazany, skutek odstraszący kary będzie wątpliwy w stosunku do przestępców tradycyjnych, natomiast będzie miał silne działanie restryktywne w wypadku przestępstw popełnianych przez osoby prawne.

Twierdzenie 5.

Pozbawienie zdolności prawnej nie jest odpowiednim i efektywnym środkiem dla powstrzymania przestępstw tradycyjnych w społeczeństwie, natomiast może być skuteczną strategią w zapobieganiu przestępstw popełnianych przez osoby prawne.

Twierdzenie 6.

Odrzucenie doktryny rehabilitacji społecznej jako nieefektywnej w polityce eliminowania przestępczości tradycyjnej nie jest równoznaczne z jej niepowodzeniem w postępowaniu względem osób prawnych.

² B. Hołyst, *Comparative Criminology*, Toronto, Lexington, Mass, 1983; J. Braithwaite, B. Fisse, *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, State University of New York Press, Albany N.Y. 1983.

³ G. Geis, *White-Collar Crime*, Lexington Books, Heath D.C. 1982; G. Geis, E. Stotland, *White-Collar Crime. Theory and Research*, London, Sage, 1980; B. Fisse, J. Braithwaite, *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, State University of New York Press, Albany N.Y. 1983.

Owe twierdzenia mogą znaleźć zastosowanie w zależności od charakteru przestępstwa, oceniających czyn oraz zaistniałych okoliczności.

2.1. Środki zapobiegawcze

Zbyt dużo wysiłków naukowych w badaniu przestępstw białych kołnierzyków i przestępstw gospodarczych było poświęconych próbom znalezienia i uzgodnienia najbardziej właściwych, podstawowych pojęć z tej dziedziny. Nawet Edwin H. Sutherland wprowadził w błąd uczonych. Badając akta wielkich kompanii, użył on terminu „przestępstwa w białych kołnierzykach”⁴. Przez całe dziesięciolecia każdy naukowiec miał wrażenie, że kreuje coś nowego i wnosi swój udział do nauki przez dodanie nowej terminologii do i tak ogromnego słownika tej dziedziny nauki, popierając jakość nowych w porównaniu do już istniejących terminów. Tak dużo wyobraźni użyto w tak niestosownym celu.

Ażeby uniknąć akademickiej dyskusji, należy zaakceptować propozycje zdefiniowania przestępstwa gospodarczego jako karalnego, równie dobrze jako możliwe słusznego, ale karygodnego, czynu popełnionego w związku z prowadzeniem interesów i obejmującego duże wartości finansowe lub też inne wartości, np. moralne. Zatem przykłada się od dawna dużą wagę do przestępczości w sektorze handlowym.

Jednym ze środków zapobiegawczych jest uniknięcie gigantycznego problemu zbierania „surowych” danych na temat przestępstw gospodarczych. Wielu autorów spędza mnóstwo cennego czasu nie na uzyskiwaniu odpowiedzi na postawione pytania, ale na stawianiu wciąż nowych kwestii odnoszących się do ograniczeń kontroli, porozumiewania się organów, sposobów księgowania i innych problemów związanych z pomiarami.

Christopher Balogh⁵ przeanalizował podstawowe przeszkody rzeczywistego mierzenia przestępstw gospodarczych. Klasyczne problemy związane z pomiarem przestępstw i ich „ciemną liczbą”, statystyką kryminalną, stosowaniem represji czy innymi zagadnieniami były przedmiotem obrad konferencji Rady Europy w 1980 roku. Stwierdzono, że zagadnienia te są największe w obszarach, gdzie dyskrecja jest najgłębsza, gdzie granice nielegalności są niejasne, gdzie ofiary są nieświadome i rozproszone, gdzie

⁴ E.H. Sutherland, *White Collar Crime*, The Dryden Press, New York 1949.

⁵ C. Balogh, *Some Problems in the Measurement of Economic Offences*, Home Office Research Unit, London, „Research Bulletin” 1980, no. 10.

kompetentne organy stanowią konglomerat nie współdziałających ze sobą i skonfliktowanych organizacji, działających na pokrywających się obszarach, głównie zajmujących się kierowaniem i zarządzaniem zamiast ściganiem i karaniem⁶.

Jednym z powodów unikania „surowych” danych kryminalnych jest to, że ich przedłożenie samo przyczynia się do izolacji myśli kryminologicznej od jej źródeł wiedzy⁷. W pracy *The New American Ideology* Lodge argumentuje, że rozwój nauki wymaga powrotu do myślenia holistycznego, całościowego, w miejsce nadmiernej specjalizacji i fragmentaryzacji wiedzy. Przetrawanie naszej cywilizacji wymaga poszanowania dla natury i kultury jako wzajemnie powiązanych i współzależnych systemów⁸.

Kolejnym środkiem zapobiegawczym jest systemowe spojrzenie na ideologiczną i polityczną strukturę, nie jako na działanie różnych organów wciągniętych w rozwiązywanie konfliktów ekonomicznych⁹.

Oczywiście, obszary i sposoby potępiania, odrzucania i kwalifikowania zachowań są blisko związane z ogólnym systemem wartości i kultury. W nawiązaniu do tego systemu kryminologia, nauka zajmująca się badaniem przestępczości jako zjawiska społecznego, badaniem sprawców przestępstw oraz nauka badająca przyczyny przestępstw i szukająca skutecznych metod zwalczania przestępczości przybliży społeczeństwu ułomności i nikczemności przestępstwa. Socjologowie uczą postrzegać zjawisko przestępstwa dużo głębiej niż przedstawiciele innych nauk. Ale hipokryzją będzie wartościowanie nauk na dobre i złe. Najważniejszym jest mieć świadomość własnej ograniczonej wiedzy i pozostawać otwartym na krytykę¹⁰.

Zasadniczym mankamentem w naukach socjologicznych jest stawianie tezy i prezentowanie jej jako teorii ogólnej, nie tolerującej żadnych wyjątków i zaprzeczeń. W tym kontekście rodzą się różne mity na temat powstawania przestępstw gospodarczych. Twierdzi się na przykład, że przedsiębiorstwa, a nawet bardziej ogólnie, cały system kapitalistyczny, jest zły od podstaw i niesie ze sobą tylko szkody, niesprawiedliwość

⁶ M. Clinard, *Corporate Ethics and Crime*, w: *The Role of Middle Management*, Sage, Beverly Hills 1983.

⁷ *Ibidem*.

⁸ G. Lodge, *The New American Ideology*, Alfred A. Knopf, New York 1976.

⁹ D. Szabo, *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*, „L'Année sociologique” 1981, t. 31.

¹⁰ H. Bianchi, *Basismodellen in de Kriminologie*, Van Loghum Slatevus, Deventer, 1980.

i uprzedzenia. Działania modelowe, praktyczne i teoretyczne są weryfikowane, a ich interpretacja okazuje się być użyteczna¹¹. Zetknięcie z innym modelem gospodarki prowadzi do refleksji nad dotychczasowym sposobem myślenia i, jak zauważył Leon Radzinowicz¹², każdy typ działalności gospodarczej ma swoje własne, charakterystyczne dla niego przestępstwa. W dyskusji nad priorytetami badawczymi musimy być również świadomi faktu, że nie istnieje żaden modelowy, czysty typ gospodarki, do którego można by odnieść powyższe twierdzenia. Struktura niniejszego wywodu dostarcza trzech płaszczyzn interpretacyjnych, z których każda może być traktowana jako samoistny układ modelowy. Spojrzenie na problemy w szerokim kontekście jest bardzo potrzebne dla ich zrozumienia. Kryminologiczno-socjologiczny, ekonomiczny i filozoficzno-prawny punkt widzenia nie wykluczają się wzajemnie, a różnice pogładowe między ich przedstawicielami są nawet pożądane.

2.2. Związek przyczynowy

Co mają wspólnego ze sobą przestępstwa osób prawnych i przestępstwa zorganizowane? Aby odpowiedzieć na to pytanie, powołajmy się na pracę Albanese¹³ poświęconą analizie dwóch organizacji: koncernu Lockheed i mafii Cosa Nostra. Albanese analizował zeznania prezydenta Lockheed Corporation i Josepha Valachi, znanego członka mafii, złożone przed senacką komisją śledczą. Znalazł wiele niezwykłych podobieństw w obu sprawach. W obu postępowaniach pomijano ważne aspekty zorganizowanej działalności, co w poważny sposób wpłynęło na małą efektywność śledztwa i miało zapewne, według Albanese, związek z przestępczością. Albanese przygotował również wstępną analizę ilustrującą użyteczność ogólnej teorii przestępstw zorganizowanych w wyjaśnianiu zachowań przestępczych zarówno w sprawie Lockheeda, jak i w sprawie Cosa Nostra. Twierdził, że czystość tego modelu może być pomocna w prognozowaniu warunków rynkowych, sprzyjających bezprawnym, zorganizowanym zachowaniom.

¹¹ J.D. Tomlinson, *Economic and Sociological Theories of the Enterprise and Industrial Democracy*, "British Journal of Sociology" 1984, no. 35 (4).

¹² L. Radzinowicz, *Economic Pressures*, w: *The Criminal in Society*, t. 1, *Crime and Justice*, eds. L. Radzinowicz, M. Wolfgang, Basic Book, New York 1971.

¹³ J. Albanese, *What Lockheed and La Cosa Nostra Have in Common*, "Crime and Delinquency" 1982, no. 28.

J. Smith¹⁴ twierdził, że jedynym sposobem ukazania nauk socjologicznych jako „protonauk” według poglądów Thomasa Kuhna, było zreformowanie teorii kryminologicznych wokół koncepcji, że to przedsiębiorczość, a nie przestępstwa, jest właściwością kierującą, motywującą zarówno przestępstwa popełniane przez osoby prawne, jak i przestępczość zorganizowaną. Jest to bardziej zrozumiałe, gdy uznamy, że przedsiębiorczość zajmuje miejsce po przeciwnej stronie niż legalizm, praworządność. Według poglądów Smitha teoria o roli przedsiębiorczości jest najlepszym tworzywem dla zrozumienia wzajemnych powiązań i różnic zachodzących pomiędzy uczciwym prowadzeniem interesów, przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne i przestępczością zorganizowaną.

Najbardziej chyba usystematyzowaną pracą ułatwiającą zrozumienie nielegalnych zorganizowanych działań jest praca autorstwa Diane Vaughan¹⁵. Ona pierwsza odwołała się do opinii, że od wczesnych lat 70. postęp w badaniach empirycznych i teoretycznych, odnoszących się do bezprawnych działań organizacji gospodarczych, był spowodowany wzrastającym zainteresowaniem organizacjami jako jednostkami poddanymi szczegółowej analizie, a także znaczeniu struktury społecznej w wyjaśnianiu bezprawnych działań. Oprócz tego równie ważne jest otoczenie, warunki, w jakich dana jednostka egzystuje. Badania teoretyczne są ważne, ale gros sił kierowanych jest na badania empiryczne, testujące wybrane zmienne, aby móc przewidzieć bezprawne zachowania organizacji. Zmienne te to rozmiar firmy, zestawienia finansowe, dywersyfikacja (lokowanie kapitałów w różnych przedsiębiorstwach lub walorach), siła rynku, koncentracja przemysłu, niezależność. Jedno jest jasne według Vaughan – socjologowie sami tworzą narzędzia potrzebne do zrozumienia bezprawnych działań organizacji jako pewnego makro-fenomeny. Punktem wyjścia dysertacji Vaughan jest realistyczne oszacowanie starań organów i stwierdzenie, że wysiłki kontroli społecznej spotykają się z reakcją obronną z powodu właściwości, w jakich układ społeczny wytwarza zorganizowane, bezprawne działania. Przez układ społeczny rozumie się dwie rzeczy. Pierwsza to stała właściwość społeczeństwa dążącego do kształtowania otoczenia, w którym organizacje prowadzą swoją działalność: tendencje w relacjach społecznych,

¹⁴ J. Smith, *White-collar Crime, Organized Crime, and the Business Establishment: Resolving a Crisis in Criminological Theory*, w: P. Wickman, *White-collar and Economic Crime. Multi-disciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, Heath D.C. 1985.

¹⁵ D. Vaughan, *Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior*, „Michigan Law Review” 1982, no. 80.

prawa, normy społeczne itp. Druga to umiejętność zorganizowania się: układ wewnętrzny i procesy w nim zachodzące. Te czynniki tworzą motywację dla organizacji, by osiągać cele nie zawsze w sposób legalny. Opracowanie Vaughan dąży do przedstawienia wzajemnych relacji pomiędzy czynnikami strukturalnymi a bezprawnymi zachowaniami jako pewnego ogólnego wzoru. Centralną częścią tej koncepcji jest teoria konkurencji Mertona, mówiąca o powodzeniu ekonomicznym jako kulturowej pochwalie osiągnięć i erozji norm przy zdobywaniu celów ekonomicznych¹⁶. Wyjściowym założeniem Vaughan było założenie, że głównym celem aktywności złożonych organizacji gospodarczych jest maksymalizacja zysków. Sukces finansowy mają nadzieję osiągnąć wszyscy, ale w gospodarce panuje ostra konkurencja. Erozja norm i postaw w kręgach zarządzających firmami jest powodowana rozwarstwieniem społecznym: nowi liderzy, którzy nigdy przedtem nie zajmowali pozycji elity, czują się zagrożeni konkurencją. Pewne działania, w sytuacji ostrej walki konkurencyjnej, uważane wewnątrz organizacji za postępowanie zgodne z normami, definiowane są przez społeczeństwo jako nielegalne. Gdy kontrola natrafia na ślady takiego postępowania, najczęściej obie strony, kontrolujący i kontrolowany, chcą osiągnąć kompromis, zatwierdzając zastaną sytuację. Daje to dodatkowe wsparcie dla tych, którzy dla swych celów wykorzystują prawo, a jest także zachętą dla innych, którzy pójdą w ich ślady, stosując te same lub podobne środki. Vaughan sprawdzała również, w jaki sposób układ społeczny organizacji i procesy w nim zachodzące, tworzą sposobność organizowania działalności przestępczej. Jednostki przychodzące do firmy są już w pewien sposób ukształtowane przez środowisko: rodzinę, religię, szkołę, grupy rówieśnicze, wcześniejsze doświadczenia. Dlatego większość organizacji gospodarczych poddaje swoich nowych pracowników całemu cyklowi szkoleniowemu, przygotowując ich specjalistycznie do potrzeb firmy. Używając rozbudowanego systemu nagród i kar, przedsiębiorstwa tworzą ścisłe więzi między pracownikiem a firmą, starają się łączyć zaspokojenie potrzeb pracownika z sukcesem firmy. Struktura dużych organizacji gospodarczych (holdingi, koncerny) stwarza duże możliwości do działania wielu układów, gdzie zachowania bezprawne na pewno mają miejsce¹⁷. Taki stan rzeczy

¹⁶ R.M. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, tłum. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, PWN, Warszawa 2000.

¹⁷ S. Wheeler, *The Organization as Weapon in White-collar Crime*, "Michigan Law Review" 1982, no. 80; S. Wheeler, D. Weisburd, N. Bode, *Sentencing the White-collar Offender; Theory and Reality*, "American Sociological Review" 1982, no. 47 (5).

ułatwiają: rozproszenie geograficzne i współzawodnictwo pomiędzy podmiotami składowymi organizacji, nadmierna dyskrekcja i rozmycie osobistej odpowiedzialności przez zbytnią hierarchizację struktur zarządu. Wywołuje to analogię z przestępczością zorganizowaną. Vaughan twierdzi nawet, że organizacyjny nieład, wykroczenia służbowe są naturalną właściwością podmiotów składających się na dużą organizację gospodarczą i pozostaną nimi dopóty, dopóki nie zmieni się jej struktura¹⁸.

2.3. Kontrola

Innym aspektem badań nad przestępstwami popełnianymi przez osoby prawne jest zagadnienie kontroli zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Kontrole wewnętrzne najlepiej były zbadane na przykładzie wolnych zawodów i dotyczyły przestępstw indywidualnych białych kołnierzyków. W 1970 roku Specjalna Komisja ds. Oceny Dyscypliny Amerykańskiej Palestry oznajmiła: „Po trzech latach badań nad dyscypliną wśród pracowników całego kraju komisja stwierdziła istnienie krytycznej sytuacji, wymagającej bezpośredniej uwagi całego środowiska zawodowego. Poza nielicznymi wyjątkami panuje obecnie takie nastawienie pracowników do przestrzegania dyscypliny zawodowej, które można odnieść do stanu apatii lub do nieskrywanej wrogości. Działania dyscyplinarne praktycznie nie istnieją w wielu okręgach sądowych; praktyka i procedura są przestarzałe; wiele organów dyscyplinarnych ma zbyt małe uprawnienia, by podjąć efektywne kroki przeciwko tym, którzy łamią reguły zawodu”¹⁹. Powołując się na ten raport, Parker wykonał badania oparte na teorii Durkheima i testował wzajemne powiązania między poziomem solidarności i koncentracją władzy w obrębie palestry stanowej a trzema wskaźnikami charakterystycznymi dla zachowań penalnych, tj. wskaźnikiem penalizacji, surowością kary i wskaźnikiem powrotu do przestępstwa. W działalności gospodarczej w warunkach konkurencji rynkowej rzadko spotykamy się z zachowaniami zgodnymi z etyką. Wizerunek biznesmena, który sam będzie kontrolował i gwarantował swoje uczciwe postępowanie nie znajduje potwierdzenia w prakty-

¹⁸ D. Vaughan, *Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior*, “Michigan Law Review” 1982, no. 80.

¹⁹ P. Wickman, *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, Heath D.C. 1982.

ce²⁰. Uwidacznia to wyraźnie afera Pinto i decyzja Ford Motor Company w sprawie produkcji i utrzymania na rynku samochodu, o którym było wiadomo, że jest niebezpieczny dla użytkowników. Obserwując tego typu działania, Braithwaite zaproponował system wymuszonych samoregulacji, zgodnie z którymi jeden z dyrektorów będzie zobowiązany komunikować odpowiednim organom przypadki naruszenia norm lub przepisów. Dyrektor, który zaniedbywałby ten obowiązek, ponosiłby odpowiedzialność karną. Przedsiębiorstwa, które regularnie nie stosowałyby się do tych zaleceń, podlegałyby ścisłej kontroli odpowiednich organów. Jest to tylko pomysł, wart chyba jednak rozważenia²¹.

W przypadku kontroli zewnętrznej punktem wyjścia jest badanie okoliczności, w jakich dane przepisy stają się obowiązujące i dlaczego organy ustawodawcze penalizują dany typ zachowania. Zrozumienie słabości oficjalnych kontroli staje się łatwiejsze, jeśli spojrzeć na konflikty interesów pomiędzy różnymi grupami nacisku i prawdziwe powody wprowadzania danych przepisów, czasami tworzonych tylko dla wywarcia wrażenia, że w danej sprawie podjęto środki zaradcze. Skoro tylko jakieś przepisy zaczynają obowiązywać, nie znaczy to wcale, że będą z całą mocą przestrzegane i ścigane. Na początku tworzenia w dawnej Republice Federalnej Niemiec ogólnonarodowego ujednoliczonego systemu rejestracji przestępstw gospodarczych stwierdzono: „Ani policyjne statystyki, ani akta sądowe nie dają nam prawdziwych informacji, czym naprawdę jest przestępczość. Wielkości statystyczne jedynie egzemplifikują wyniki pracy organów powołanych do ich ścigania i podkreślają, jak często przestępstwa gospodarcze mają miejsce i jak przebiegają. Wiadomym jest, iż informacje te są w dużej mierze zależne od intensywności pracy personelu, koncentracji sił i środków oraz innych czynników. Przez wzgląd na uczciwość musimy przyznać przed społeczeństwem, że rozmiary i typy współczesnych przestępstw – w szczególności gospodarczych – nie mogą być określone w ten sposób. W zamian proponujemy próbę sprawdzenia, jakie sprawy aktualnie prowadzą poszczególne biura prokuratorskie oraz obserwowania ich rezultatów. Wynik końcowy będzie nie tylko uczciwy, ale również informacyjny”²².

²⁰ J. Parker, *Social Control and the Legal Profession*, w: P. Wickman, *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, Heath D.C. 1982.

²¹ J. Braithwaite, *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London, Routledge & Kegan Paul, 1984.

²² P. Hebberecht, *De kriminologische Wetenschap en de Studie van de primaire Kriminaliseringsprocessen. Thesis*, University of Ghent, 1994, s. 69.

Konwent Pracowników Niemieckich w pewnej mierze przyjął ten sam punkt widzenia i stwierdził w konkluzji: „Konwent Pracowników Niemieckich uważa za absolutnie konieczne, by sprawy obejmujące materię związaną z przestępstwami gospodarczymi i będące w rozpatrywaniu przez biura prokuratorskie były dokumentowane i protokołowane według jednolitych wzorów tak, by można je było oceniać zarówno ilościowo, jak i jakościowo”²³. W tym kierunku, poprzez analizę akt prokuratorskich, prowadzone były badania Instytutu Maxa Plancka, dostarczające rozległej wiedzy w dziedzinie przestępstw gospodarczych, nie mogące jednak, ze zrozumiałych względów, być miarą odzwierciedlającą wielkość przestępczości gospodarczej²⁴.

Również paryskie Centrum Studiów Socjologicznych i Prawa Karnego było zaangażowane w podobne badania. Najistotniejsze konkluzje z tych badań to:

- a) funkcjonowanie systemu karnego jest bardziej reaktywne niż proaktywne, jest również szeroko określone przez czynniki zewnętrzne;
- b) system karny może występować w podwójnym charakterze. Z jednej strony, jako system masowej kontroli, np. interweniujący w sprawach naruszenia własności prywatnej czy w sprawach ruchu drogowego; z drugiej strony jako pewna ostateczność dostępna dla prywatnych (np. straż przemysłowa) czy publicznych (władze podatkowe, inspekcja pracy) organów. Na przykład we Francji, na podstawie spraw zgłoszonych w 1982 roku do prokuratury, stwierdzono, że więcej niż 75% spraw ściganych sędownie dotyczących kradzieży zaczynało się skargą ofiary, natomiast ponad 85% spraw finansowych i ekonomicznych ściganych sędownie znalazło początek w inicjatywie organów kontrolnych, a więc czynników na zewnątrz systemu karnego²⁵. Obranie takiego horyzontu badań pozwoliło zrozumieć pewne uprzywilejowanie w podejściu do przestępstw gospodarczych, nie w znaczeniu powstrzymywania się od ich ścigania, ale traktowania ich jako nie całkowicie kryminalnych. Najczęściej stosowaną instytucją wobec tych przestępstw jest resty-

²³ F. Berckhauer, *Die Strafverfolgung bei schweren Wirtschaftsdelikten*, Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau 1981, s. 129.

²⁴ K. Liebl, *Die Bundesweite Erfassung von Wirtschaftsstraftaten nach einheitlichen Gesichtspunkten*, Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau 1984.

²⁵ P. Lascoumes, *La C.O.B. entre une magistrature économique et une gestion des illégalismes d'affaires. Forthcoming*, „Déviance et Société” 1995, no. 9 (1).

tucja lub odszkodowanie, a tylko naprawdę poważne sprawy kieruje się do rozpatrzenia przez organy karne. Wydaje się, że może to być w szerokim sensie jednym z priorytetów badań nad przestępczością gospodarczą, gdy sądownictwo zajmuje nie centralną, a marginalną pozycję²⁶.

Analizowano również różnice w zapisach sentencji wyroków, jakie zapadały w przestępstwach białych kołnierzyków. Jak stwierdzili Nagel i Hagan „badacze i sędziowie ogólnie przypuszczają, że przestępcy w białych kołnierzykach są traktowani preferencyjnie²⁷. Założenie takie było przedmiotem żądań reformy polityki w tym względzie, by znieść różnice w wyrokowaniu w przestępstwach gospodarczych i innych. Studia porównawcze na ten temat nie potwierdziły jednak tego założenia”. I nic w tym dziwnego. Naprawdę decyzje o postawieniu kogoś w stan oskarżenia zapadają na wierzchołkach władzy. Jeśli już ktoś otrzyma wezwanie do stawienia się przed sądem, jest traktowany na równi z innymi przestępcami. Nagel i Hagan mieli rację, przypominając przesunięcia w nastawieniu opinii publicznej wobec przestępstw gospodarczych. „Zważywszy, że administracja Cartera ogłosiła ściganie przestępstw w białych kołnierzykach jako jeden z priorytetów społecznych, to już administracja Reagana nie wychylała się z takim postulatem i nie stawiała go w pierwszym rzędzie narodowych działań²⁸. Jeśli chodzi o ukaranie winnych w przestępstwach gospodarczych, to Braithwaite zaproponował tzw. utylitarny model kary, uzasadniając przyznanie władzom karnym daleko idącej elastyczności w uwzględnianiu celów prewencyjnych kary, potrzeby naprawienia szkód ofiarom przestępstwa i innych celów ekonomicznych i społecznych²⁹. Taka teza zmusza zwolenników idei kary proporcjonalnej do przestępstwa do poważniejszego rozważenia, jakie zastosowanie może mieć ona do całości przestępstw, od gospodarczych do publicznych. Na gruncie polityki dekryminalizacji zastosowanie logiki wyrokowania w sprawach przestępstw gospodarczych do spraw z zakresu przestępstw zwykłych, tradycyjnych wydaje się zupełnie słuszne, natomiast odwrotnie – może budzić kontrowersje.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ I. Nagel, J. Hagan, *The Sentencing of White-collar Criminals in Federal Courts: A Socio-legal Exploration of Disparity*, „Michigan Law Review” 1992, no. 80, s. 1427–1456.

²⁸ I. Nagel, J. Hagan, *Gender and Crime: Offense Patterns and Criminal Court Sanctions*, w: *Crime And Justice*, „An Annual Review of Research” 1983, eds. M. Tonry, N. Morris.

²⁹ J. Braithwaite, *Enforced Self-regulation: A New Strategy for Corporate Crime Control*, „Michigan Law Review” 1982, no. 80, s. 1475–1502.

Niektórzy autorzy, jak na przykład Spencer, są zwolennikami osadzania przestępców w białych kołnierzykach w więzieniach. Zauważył on wiele prawidłowości w postępowaniu tej grupy przestępców zarówno przed uwięzieniem, jak i po zwolnieniu, w zdolności znalezienia sobie miejsca tak w więzieniu, jak i w społeczeństwie³⁰. Przykładem może być postępowanie ludzi, którzy popełnili przestępstwo polegające na fikcyjnym bankructwie i osiągnęli korzyść z tego faktu. Po wyjściu za kaucją przesiedlają się oni, znajdując pracę w nowej społeczności, podczas gdy inni skazani w procesach białych kołnierzyków mają kłopoty z pracą i egzystencją w środowisku, biorąc posady, które inni powszechnie porzucają.

Zakończenie

Musimy uznać, że poglądy na temat obowiązywania prawa są bardzo zróżnicowane wśród autorów, którzy są konsensualistami, pluralistami czy też patrzą na społeczeństwo z perspektywy neomarksistowskiej. Jaka by nie była teoretyczna alternatywa dla analiz, badanie pierwotnych procesów kryminalizacyjnych w dziedzinie przestępstw gospodarczych potrzebuje priorytetów.

Ocena funkcjonowania systemu sprawiedliwości na polu ograniczania przestępczości gospodarczej wykazuje względny charakter dla interwencji karno-prawnych, co skutkuje wyborem niekoniecznie kryminalnych sposobów rozwiązywania konfliktów. Z drugiej strony, wzajemne oddziaływanie lub ich brak pomiędzy organami kontroli i wymiarem sprawiedliwości może kształtować przedmiot priorytetowych wysiłków badawczych; rozciągają się one i w czasie, i w przestrzeni. Badania historyczne, takie jak studia Jean Claude Waquet na temat korupcji we Florencji w XVII i XVIII wieku, pomagają nam zrozumieć społeczeństwo jako całość, a także funkcje i widzenie korupcji lub innych przestępstw gospodarczych.

³⁰ J.C. Spencer, *White-collar Crime*, w: T. Grygier, *Criminology in Transition*. Tavistock, London 1985.

Bibliografia

- Albansese J., *What Lockeed and La Cosa Nostra Have in Common*, "Crime and Delinquency" 1982, no. 28.
- Ambler E., *Send No More Roses*, Paris 1994.
- Balogh C., *Some Problems in the Measurement of Economic Offences*, Home Office Research Unit, London, "Research Bulletin" 1980, no. 10.
- Barnett H., *Corporate Crime*, "Crime and Delinquency" 1981, no. 27.
- Berckhauer F., *Die Strafverfolgung bei schweren Wirtschaftsdelikten*, Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau 1981,
- Bianchi H., *Basismodellen in de Kriminologie*, Van Loghum Slatevus, Deventer.
- Braithwaite J., *Enforced Self-regulation: A New Strategy for Corporate Crime Control*, "Michigan Law Review" 1982, no. 80.
- Braithwaite J., *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London, Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Braithwaite J., Fisse B., *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, State University of New York Press, Albany N.Y. 1983.
- Clinard M., *Corporate Ethics and Crime. The Role of Middle Management*, Sage, Beverly Hills 1983.
- Clinard M., *Illegal Corporate Behavior*, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Washington D.C. 1979.
- Fisse B., Braithwaite J., *The Impact of Publicity on Corporate Offenders*, State University of New York Press, Albany N.Y. 1983.
- Geis G., Stotland E., *White-Collar Crime. Theory and Research*, London, Sage, 1980.
- Geis G., *White-Collar Crime*, Lexington Books, Heath D.C. 1982.
- Hagan F.E., *The Organized Crime Continuum: A Further Specification of a New Conceptual Model*, "Criminal Review" 1993, no. 8 (2).
- Harris L., *The Public Credibility of American Business*, Conference Board Record, 1993.
- Hebberecht P., *De kriminologische Weterschang en de Studie van de primaire Kriminaliseringsprocessen. Thesis*, University of Ghent, 1994.
- Hołyst B., *Comparative Criminology*, Toronto, Lexington, Mass, 1983.
- Lascoumes P., *La C.O.B. entre une magistrature économique et une gestion des illégalismes d'affaires. Forthcoming*, "Déviance et Société" 1995, no. 9 (1).
- Liebl K., *Die Bundesweite Erfassung von Wirtschaftsstraftaten nach einheitlichen Gesichtspunkten*, Max-Planck Institut, Freiburg-im-Breisgau 1984.

Lodge G., *The New American Ideology*, Alfred A. Knopf, New York 1976.
Merton R.M., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, tłum. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, PWN, Warszawa 2000.

Morin E., *Pour sortir du XXe siècle*, Nathan, Paris 1980.

Nagel I., Hagan J., *The Sentencing of White-collar Criminals in Federal Courts: A Socio-legal Exploration of Disparity*, "Michigan Law Review" 1992, no. 80.

Nagel I., Hagan J., *Gender and Crime: Offense Patterns and Criminal Court Sanctions*, w: *Crime And Justice*, "An Annual Review of Research" 1983, eds. M. Tonry, N. Morris.

Parker J., *Social Control and the Legal Profession*, w: P. Wickman, *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, Heath D.C. 1982.

Radzinowicz L., *Economic Pressures*, w: *The Criminal in Society*, t. 1, *Crime and Justice*, eds. L. Radzinowicz, M. Wolfgang, Basic Book, New York 1971.

Smith J., *White-collar Crime, Organized Crime, and the Business Establishment: Resolving a Crisis in Criminological Theory*, w: P. Wickman, *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, Heath D.C. 1985.

Sutherland E.H., *White Collar Crime*, The Dryden Press, New York 1949.

Spencer J.C., *White-collar Crime*, w: T. Grygier, *Criminology in Transition*. Tavistock, London 1985.

Szabo D., *La criminalité d'affaires: Aspects criminologiques*, "L'Année sociologique" 1981, t. 31.

Tomlinson J.D., *Economic and Sociological Theories of the Enterprise and Industrial Democracy*, "British Journal of Sociology" 1984, no. 35 (4).

Vaughan D., *Toward Understanding Unlawful Organizational Behavior*, "Michigan Law Review" 1982, no. 80.

Waquet J., *De la Corruption, Morale et pouvoir à Florence aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Fayard, Paris 1994.

Wheeler S., *The Organization as Weapon in White-collar Crime*, "Michigan Law Review" 1982, no. 80.

Wheeler S., Weisburd D., Bode N., *Sentencing the White-collar Offender; Theory and Reality*, "American Sociological Review" 1982, no. 47 (5).

Wickman P., *White-collar and Economic Crime. Multidisciplinary and Cross-national Perspectives*, Lexington Books, Heath D.C. 1982.